

ФІЛОСОФІЯ ЖИТТЯ ТА СМЕРТІ: ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИЙ ПІДХІД

Чернігівський державний інститут економіки і управління

Розглянуто концепції життя і смерті в екзистенціальній філософії та психології. Викладене теоретичне осмислення явища смерті як важливої детермінанти досвіду і поведінки людини, її духовного зростання.

Постановка проблеми

Наше суспільство переживає важкі часи. Економічна криза впливає на погіршення матеріального та психологічного стану людей. Загострюються питання людського існування – життя і смерті. Людина стоїть перед вибором – знайти сенс життя і стверджувати його усіма способами або поступитися відчаю, почуттю безвихідності, знеціненню свого буття. Набувають актуальності філософські течії, що розглядають людське існування у світі, життя і смерть людини.

Аналіз досліджень і публікацій

Життя, в його біологічній та психологічній формах стало основним предметом наукового напрямку «філософії життя». Філософія життя знаменувала собою поворот до людини, її проблем і переживань, життєвих орієнтирів й цінностей, до антропологічної та аксіологічної проблематики. Яскравим представником «філософії життя» був французький мислитель Анрі Бергсон (1859–1941), який розглядав життя, як «творчу еволюцію».

В основі його концепції – своєрідна інтерпретація часу, яку поряд з інтерпретаціями часу Е. Гуссерля й В. Джемса вважають важливим філософським досягненням ХХ ст. Вони внесли в розуміння часу ідею часовості людського буття (людське існування — це постійне співвідношення минулого досвіду, минулих переживань і сучасного; це і націленість на майбутнє, проект майбутнього). Вони відкрили новий вимір людського існування — внутрішній час.

Бергсон розрізняє просторовий час, яким оперує наука, і реальний час, представлений у конкретному акті свідомості. Просторовий час складається із стандартних відрізків, він повторюваний, зворотний. Справжній час, з яким людина стикається насамперед у досвіді, в діяльності свідомості, є потоком незворотної послідовності подій.

Духовним спадкоємцем «філософії життя» став екзистенціалізм.

К'єркегор, який упровадив у філософію поняття екзистенції, протиставив суб'єктивне унікально-неповторне існування (екзистенцію) людини об'єктивному існуванню світу речей. Головна тема досліджень екзистенціалістів М. Гайдеггера, К. Ясперса, Ж.Сартра, Г. Марселя і А.Камю – існування людини, яке, на їхню думку, є джерелом сенсу всього сущого.

Людину екзистенціалісти розглядають як свідому істоту, онтологічно укорінену в бутті. Людина вільна в своїх діях, її існування має постійну можливість визначення. Людина – є єдиною істотою, яка усвідомлює свою смертність. Усвідомлення смертності зумовлює те, що її існування пройняте «турботою». Завдяки «турботі» людське буття набуває часового виміру: людина «турбується» про сучасне, проектує майбутнє, звертається до минулого досвіду. Під часовим виміром буття екзистенціалісти розуміють не об'єктивний час, який фіксує перебіг природних процесів, а внутрішнє переживання часу, зумовлене «турботою» людини про буття. Справді, людина не просто має певний вік, вона пам'ятає, тобто утримує в стані можливого пригадування своє минуле. Це минуле не зникає, його можна ще раз пережити. Воно є її внутрішнім досвідом. Завдяки переживанню часу вона може перенестись у минуле і майбутнє та звільнитись від тиску сучасності, в якій дано тільки просторове буття. Через турботу про майбутнє вона прагне оволодіти часом, плануючи його, подібно до того, як вона володіє простором.

Важливою рисою екзистенції є націленість на майбутнє, наявність у сучасному бутті проекту майбутнього. Екзистенція — це можливість бути іншим, постійний вибір між різними проектами майбутнього. У цьому виборі власного майбутнього, на думку екзистенціалістів, виявляється свобода людини. Сартр, який приділяв особливу увагу проблемі свободи, вважав, що вона є невід'ємною складовою людського існування. Свобода — це вибір самого себе, свого проекту і відповідальність за здійснений вибір. У будь-якій ситуації існує вибір, у кожному випадку людина може вибрати смерть, і в цьому є вияв її свободи. Але, вибравши життя, вона повинна нести всю відповідальність, яка випливає з цього вибору.

Справжнє існування (тобто перехід від об'єктивного, предметного світу до рівня екзистенції) можливе, за Гайдеггером, лише через усвідомлення своєї кінечності (смертності). Усвідомлення смерті ставить людину обличчям до Ніщо, відкриває безглуздість будь-яких проектів і навіть самої екзистенції. Але якраз це робить людину вільною, дає їй змогу серед суєтних можливостей обрати такі, які виявляються недосяжними для смерті. Перед обличчям смерті, якої не уникнути, людина відчуває унікальність і неповторність свого існування. В цій ситуації зберігають значення тільки справжні цінності. Ясперс наголошував, що для вияву екзистенції особливо важливі «межові» ситуації (смерть, страждання), які з очевидністю відкривають

конечність людського існування.

Смерть – найбільш очевидна і легко усвідомлювана кінцева даність. Зараз ми існуємо, але наступить день, коли ми перестанемо існувати. Смерть прийде, і від неї нікуди не дітисся. Це жахаюча правда, що наповнює нас «смертельним» страхом. Говорячи словами Спінози, «будь-яка річ, наскільки від неї залежить, прагне перебувати у своєму існуванні (бутті)» [6, с. 463]; протистояння між усвідомленням неминучості смерті й бажанням продовжувати жити – це центральний екзистенціальний конфлікт.

Життя й смерть тісно взаємозв'язані. Стоїки говорили, що смерть – найважливіша подія життя. «Жити потрібно вчитися все життя, і все життя потрібно вчитися вмирати» [3, с. 21]. Сенека писав, що тільки та людина воістину насолоджується життям, яка згодна і готова залишити його, бо «ніяке благо не принесе радості власникові, якщо він у душі не готовий його втратити... З часу твого народження йдеш ти до смерті» [4].

Ту ж думку висловив св. Августин: «Час, що проживає людина, віднімається від часу життя, і з кожним днем його залишається усе менше й менше, так що час цього життя є взагалі не що інше, як шлях до смерті» [1, с. 622].

Практично кожний великий мислитель думав і писав про смерть; багато хто доходив висновку, що смерть – невід'ємна частина життя. Мартін Гайдеггер в праці «Буття й час» зауважує: «Ледь людина приходить у життя, вона відразу ж досить стара щоб умерти». «Смерть у найширшому розумінні є феномен життя» [8, с. 250-251]. Розглядаючи фундаментальні модуси існування у світі, М. Гайдеггер зробив важливий висновок, що усвідомлення майбутньої особистої смерті спонукає людину до переходу на більш високий модус існування. Зазвичай люди перебувають у першому модусі, що означає життя у світі речей, занурення в життєву рутину. Цей повсякденний спосіб існування Гайдеггер називає «несправжнім» – у ньому людина не усвідомлює себе творцем власного життя й світу, «крятається втечею», «потрапляє в пастку», уникає вибору. Перейшовши ж у другий модус (усвідомлення буття), людина існує насправді. Існувати в даному модусі, який часто називають «онтологічним», значить безупинно усвідомлювати буття – не тільки скороминущість буття, а й відповідальність за своє буття. Лише в онтологічному модусі існування людина стикається із собою як творінням власної «самості» й тому має владу змінити себе. Вона усвідомлює себе одночасно як трансцендентне (детермінуюче) Его і як емпіричне (детерміноване) Его; знаючи свої можливості й обмеження, конфронтуючими з абсолютною волею й небуттям і відчуваючи тривогу перед ними. Подібно до Гайдеггера, Пек описував літній вік у термінах розв'язання конфлікту між трансцендентністю Его (станом, коли розум піднімається вище смерті) і заклопотаністю Его (коли людина зайнята міркуваннями про смерть).

М.Гайдеггер вважав, що просто завдяки роздумам не можна перейти до стану усвідомлення буття. «Вірогідність смерті не може бути обчислена з констатації смертних випадків, що зустрічаються» [8, с.269]. Потрібні якісь невідворотні й непоправні обставини, певний «екстремальний» досвід, «зустріч зі смертю», що «вириває» людину з повсякденного модусу існування і приводить до стану усвідомлення буття. Смерть перевершує все інше: смерть є умова, що дає людині можливість жити справжнім життям.

Отже, смерть є каталізатором настання світоглядної кризи, що приводить до ситуації граничної екзистенції людини. Важливим є сприйняття індивідом смерті іншої людини. «На вмиранні інших можна пізнати примітний буттєвий феномен, що визначається як перемикання сущого з буттєвого роду присутності (відповідно життя) до більше не присутності» [8, с. 242].

Смерть є екзистенціальним феноменом. «Ніхто не може зняти з іншого його вмирання. Умирання показує, що смерть онтологічно конститується завжди мені-належністю й екзистенцією» [8, с.245]. В контексті того, що основні екзистенціальні феномени захоплюють людину цілком, Е. Фінк пише: «Смерть» – не просто «подія», але й буттєве осягнення смертності людиною» [7, с. 363]. Щоб зрозуміти феномен «смерті», її необхідно пережити або вжитися в неї. Це, приблизно, як сказано у Ясперса: для розуміння душі «ми уявляємо себе на місці іншого», з його болями й переживаннями [10, с.163].

Усяке фактичне «знання» або «незнання» «про власне буття до кінця є лише вираження екзистентної можливості по різному триматися в цьому бутті» [8, с.256]. Людина розуміє, що всі смертні, але смерть сприймається як щось невизначене, що може трапитись колись із кимось, але для себе самої «вона іще не наявна і не загрожує». Людині властиво приховувати «буття до смерті» як від самої себе так і від іншої. «Умираючу людину» її близькі часто заспокоюють, що вона уникне смерті й тоді «відразу знову повернеться в заспокоєну повсякденність свого світу». Така «дбайливість», маючи на меті «утішити умираючого», хоче повернути його знову в присутність, «допомагаючи йому остаточно сховати його саму свою, безвідносну буттєву можливість». «Повсякденне буття до смерті є ніби падаюча постійна втеча від неї» [8, с. 258-259]

М.Гайдеггер окреслює повне екзистенціально онтологічне поняття смерті в наступних визначеннях: «смерть як кінець присутності є найбільш своя, безвідносна, достовірна і як така невизначена, необхідна можливість присутності» [8, с. 263]. Екзистенціальний погляд на власне буття до смерті надає людині можливість віднайти «самість», бути самою собою у «волі до смерті» [8, с. 270]. Е. Фінк пише: «Смерть – це темна, лякаюча, страхаюча сила, що невблаганно виводить людину перед самою собою, яка влаштовує їй очну ставку з усією її долею, котра будить міркування й піднімає питання, які бентежать душу. Зі смерті, що зачіпає кожного, народжується філософія. Страх перед смертю, перед цією абсолютною володаркою є, власне кажучи, початок мудрості. Людина, будучи смертною, має потребу у філософії. Це *melete thanatou* – "турбота про смерть", – як звучить одне з видатних античних визначень філософствування [7, с. 382].

Метою статті є розгляд концепцій життя і смерті в екзистенціальній філософії та психології, теоретичне осмислення явища смерті.

Основна частина

Ірвін Д.Ялом зазначає: «Жах смерті є настільки сильним і всеосяжним, що на заперечення смерті витрачається значна частка нашої життєвої енергії. Трансценденція смерті – фундаментальний мотив людських переживань, починаючи від глибоко особистісних внутрішніх подій, захистів, мотивацій, снів і кошмарів аж до самих масових макросоціальних феноменів» [9, с. 49]. Характеризуючи тривогу смерті, Ялом відмічає таку її властивість, що вона може переживатися на різних рівнях. У результаті свідомої дорослої рефлексії феномена смерті «людина може боятися акту вмирання, болі й страждання при вмиранні; може шкодувати про незакінчені справи або про зникнення особистісного досвіду; може, нарешті, дивитися на смерть раціонально й безпристрасно...». На несвідомому рівні у людини може жити «примітивний жах смерті – жах, що становить частину самої тканини буття...» [9, с. 53]. У контексті страху смерті філософи говорять про усвідомлення «скороминущості буття» (Ясперс), про жах «небуття» (К'єркегор), про «неможливість подальшої можливості» (Гайдеггер), про онтологічну тривогу (Тілліх). Першим, хто чітко розмежував поняття страху і тривоги (жаху), був С.К'єркегор, який протиставив предметному страху, «страху чого-небудь», «страх перед ніщо».

Коли які-небудь трагічні колізії виштовхують людину зі звичайного плину життя, вона починає замислюватися про сенс власного існування та усвідомлювати неминучість смерті, що супроводжується страхом і тривогою. Саме ці негативні стани можуть привести людину до розпачу, коли вона вже не в змозі покласти на розум, дійшла до краю, коли для неї не залишається ніякої іншої людської можливості. Тоді, за С. К'єркегором, приходить доброчинний розпач, що відкриває людині релігійну віру. У зв'язку із цим він говорить про загальність розпачу: «...добре знаючи людей, можна сказати, що ніхто не вільний від розпачу; немає нікого, у кому глибоко усередині не перебувало б занепокоєння, тривога, дисгармонія, страх перед чимось невідомим або перед чимось, про що він навіть не наслідуються довідатися, – страх перед чимось зовнішнім або ж страх перед самим собою ...» [2, с. 374-375].

Екзистенціальний страх – це не страх перед чимось конкретним, а страх перед світом, перед «ніщо», небуттям. Саме в моменти цього екзистенціального страху, що дійшов до розпачу й жаху, людина опиняється перед «ніщо». К'єркегор говорить про те, що страх залишає нас наодинці з самим собою. Він ставить нас перед вибором, страх є «можливістю свободи». Зробити вибір, віддатися вірі, означає обрати себе, своє істинне «Я», що є й кінцевим, і нескінченним. Знайти істину й знайти себе можна лише, пройшовши через екзистенціальний страх. Тільки в духовному світі людина може знайти те, чого немає у світі об'єктивному – граничний сенс життя. «У християнському розумінні сама смерть є переходом до життя» [2, с. 394].

Отже, з філософської точки зору «страх перед ніщо» викликає у людини тривогу, оскільки вона усвідомлює, що буття існує на тлі непереборної можливості небуття. «Страх перед небуттям» – не просто страх фізичної смерті. Загроза небуття належить до релігійної й духовної сфери життя, оскільки це є страх перед безглуздістю існування.

Психологи З.Фрейд, К. Гольдштейн, К.Хорні, розрізняючи тривогу й страх, зауважували, що страх пов'язаний із конкретним об'єктом, а тривога являє собою неясне почуття небезпеки без чіткого конкретного змісту. Саме неможливість встановити джерело загрози робить тривогу таким болісним переживанням, яке позбавляє людину самовладання. Почуття тривоги «нападає з усіх боків одночасно» [5, с.175], охоплює людину на глибинному рівні, загрожує самій «серцевині» або «сутності» самої особистості (самоповазі, відчуттю самої себе як особистості, внутрішньому почуттю власної цінності).

Оскільки загроза, що викликає тривогу, спрямована на цінності, життєво важливі для безпеки особистості, деякі автори, наприклад Фрейд і Салліван, описують тривогу як «космічне переживання». Вона дійсно, є «космічним переживанням», оскільки вражає все наше буття, поширюється по всьому нашому суб'єктивному всесвіті.

Тривога вражає основу психологічної структури особистості, на якій будується сприйняття свого Я, відмінного від світу об'єктів. Оскільки тривога піддає загрозі основи людського Я, на філософському рівні тривога є усвідомленням того, що Я може припинити своє існування (Тілліх «загроза небуття»). Смерть, перевтома, хвороба, руйнівна агресія – все це приклади небуття. Але існуванню людського Я загрожує не лише фізична смерть. Я зникає також при втраті психологічного або духовного сенсу, – який тотожний існуванню Я («загроза безглуздістю»).

Фрейд розрізняє об'єктивну та невротичну тривогу. Перша, «дійсна» тривога є реакцією на зовнішню небезпеку, наприклад, на смерть. На думку Фрейда, ця тривога природна, розумна, конструктивна, вона є проявом «інстинкту самозбереження». Р. Мей характеризує нормальну тривогу як реакцію, що адекватна об'єктивній загрозі, з якою людина справляється без допомоги невротичних захисних механізмів. Людина може конструктивно поводитись із тривогою на свідомому рівні або ж тривога знижується, коли змінюється об'єктивна ситуація [5, с. 177].

Нормальна тривога перед обличчям смерті не обов'язково спричинює депресію або меланхолію. Розуміння того, що на нас очікує розлука з близькими, підсилює бажання зміцнити свої зв'язки та покращити стосунки з оточуючими зараз. Замислюючись над тим, що рано або пізно ми втратимо можливість діяти й творити, людина відповідальніше ставиться і вчиться ефективніше використовувати свій життєвий час, робить сучасний момент яскравішим й ціннішим.

Невротична тривога, за Фрейдом, є страхом людини перед інстинктом, перед «вимогою імпульсів», вона є непропорційно високою стосовно до небезпеки або виникає в ситуації, де ніякої зовнішньої небезпеки немає взагалі. При невротичній тривозі спрацьовує механізм витискання, що створює внутрішні протиріччя, підсилює почуття безпорадності та безсилля людини.

На думку Ролло Мея, страх смерті, має здебільшого невротичний характер. Він пише: «У нашій культурі смерть часто є символом невротичної тривоги, тому що факт смерті витискається зі свідомості. Людина ігнорує факт своєї неминучої смерті, начебто чим менше згадується смерть, тим краще, і немов життя стає багатшим, якщо людина здатна забути про свою смерть. Насправді ж відбувається прямо протилежне: коли людина не усвідомлює факт своєї смерті, життя стає поверхневим, втрачає смак. На щастя, у наш час установки стосовно смерті змінюються й суспільство стає більш відкритим до цієї теми» [5, с. 178].

Існування смерті людина не може заперечити, тому повинна прийняти це як об'єктивний факт, не відвертаючись від нього. Тривоги не можна уникнути, але її можна зменшити. Оволодіння тривогою полягає в зниженні її до нормального рівня, а потім – у використанні нормальної тривоги як стимулу до збільшення усвідомлення й у життєвій енергії. Гольдштейн говорить про конструктивне використання тривоги, яке сприяє самоактуалізації особистості, коли людина рухається уперед, незважаючи на загрози. К'єркегор підкреслював, що тривога свідчить про наявність нових можливостей для розвитку людського Я.

Тривога смерті – важливий детермінант людського досвіду і поведінки. Вона може виявлятися в бажанні людини, щоб її любили й вічно пам'ятали, бажанні зупинити час, віри в особисту невразливість, прагненні до злиття з іншим. Чим менше задоволеність життям, тим вище тривога смерті.

На думку Отто Ранка, у людини існує первинна тривога, що виявляється іноді як страх життя, іноді – як страх смерті. Під «страхом життя» Ранк мав на увазі тривогу, пов'язану з перспективою «втрати зв'язку з великою цілісністю». Страх життя – це страх індивідуалізації, «руху вперед», «виділення із природи», «страх перед будь-якою новою можливістю, що передбачає автономну дію», «страх перед необхідністю жити незалежно від інших» [11, с.175]. Ранк говорив, що прототипічно страх життя пов'язаний із процесом «народження», первинною травмою й первинною сепарацією.

«Страхом смерті» Ранк називав страх зникнення, втрати індивідуальності, розчинення окремої істоти – повернення її цілісності. Ранк стверджував, що «Індивіда все його життя кидає між цими двома полюсами страху, тому неможливо відшукати одне конкретне джерело страху...». Людина намагається відокремитися, індивідуалізуватися, затвердити свою автономію, просуватися вперед, реалізувати свій потенціал. Однак настає момент, коли у неї виникає страх перед життям. Індивідуалізація, вихід із маси або утвердження своєї винятковості, провокують появу відчуття самотності та незахищеності. Індивід може пом'якшити це відчуття, змінити напрямок свого шляху на протилежний – відступаючи «назад», відрікаючись від індивідуалізації, знаходячи комфорт у злитті з іншими. Однак комфорт нестабільний, оскільки ця альтернатива також пробуджує страх – страх смерті: капітуляції, стагнації й, у підсумку, стану неживої матерії. Між цими двома полюсами страху – страхом життя й страхом смерті – індивід розгойдується все своє життя.

Висновки

Життєвий цикл кожної людини проходить у певному культурно-історичному контексті. Від народження до набуття мудрості й власної моралі людина реалізує завдання розвитку на тлі великої розмаїтості індивідуальних біологічних, психологічних і культурних особливостей.

Звичаї, прийняті в деяких культурах, чітко виявляють зв'язки між смертю, народженням і життєвим циклом. Так, наприклад, у традиційній китайській культурі після смерті діда або бабусі в своїх сім'ях онук або онука повинні народити дитину. В іудейській культурі існує звичай називати новонароджену дитину ім'ям найближчого померлого родича. Відновлення й наступність, таким чином, відзначають появу на світ нової людини. Саме тому дві, здавалося б, протилежні події – народження й смерть – виявляються взаємозв'язаними і створюють нескінченний ланцюг поколінь родини.

Життя й смерть взаємозалежні; вони існують одночасно, а не послідовно; смерть, безупинно проникаючи в межі життя, впливає на досвід людини і її поведінку. Конфронтація з особистою смертю здатна викликати значні зміни стилю й характеру життя індивіда у світі. Фізично смерть руйнує людину, але ідея смерті може врятувати її. Смерть діє як каталізатор переходу на більш високий рівень буття. Усвідомлення смерті надає життю глибину, гостроту й зовсім іншу перспективу.

У літературі наводиться багато прикладів, коли з людьми на грані смерті відбуваються радикальні

особистісні трансформації. В оповіданні «Смерть Івана Ілліча» Л. Толстой зображує бюрократа, який, занедужавши смертельною хворобою, страждаючи від найсильнішого болю, незадовго до смерті усвідомлює приголомшливу правду: він погано вмирає, тому що погано жив. Протягом кількох днів з головним героєм відбувається трансформація, особистісне зростання: він стає більш емпатійним у спілкуванні, а притаманні йому жовчність, гордовитість і самозвеличчування зникають. За останні дні свого життя він досяг значно вищого рівня інтеграції, ніж за весь попередній період.

Істина полягає не в тому, що смерть усуває життєві прикраси разом із самим життям, а в тому, що усвідомлення смерті створює багатий потенціал для вирішення життєвих проблем. Отже, «існування не може бути відкладене на майбутнє», по-справжньому жити можна тільки в сьогодні. Коли людина оглядається назад на своє життя – навіть у самий останній момент, вона перебуває «тут» і «зараз». Сьогодні, а не майбутнє, є вічним часом.

Наближення смерті нагадує людині, що існування не може бути відкладене і що ще є час для життя. Якщо людині пощастило продовжити життя після зустрічі з власною смертю, то вона гостро усвідомлює, що, доки жива, має багато чого змінити у своєму житті. Після важкої хвороби людина повертається новонародженою, скинувши всі покрови, здатною відчувати всі тонкі відтінки радості й знаходити ніжні слова для найменших проявів хорошого, із загостреністю й азартом відчуттів, із заново знайденою радістю, більш наївною й водночас у сотні разів більш витонченою.

Зазвичай те, що ми маємо, те, що ми можемо робити, вислизає зі сфери нашої свідомості, відтискується думками про те, чого нам бракує або що ми не можемо зробити, затьмарюється дріб'язковими турботами, загрозливими для підвалин нашої репутації або гордості. Думаючи про смерть, людина стає вдячною, здатною цінувати незліченні даності свого існування. Саме це мали на увазі стоїки, коли говорили: «Міркую про смерть, якщо хочеш навчитися жити». Імператив полягає не у хворобливій заглибленості думками про смерть, а в тім, щоб одночасно утримувати у фокусі сприйняття «буття» і «небуття», завдяки чому життя стає багатшим.

Список літератури

1. *Августин Блаженный*. О граде Божием.- Мн.: – Харвест, М.: АСТ, 2000.- 622 с.
2. *Кьеркегор С.* Болезнь к смерти// Кьеркегор С. Страх и трепет. – М.: Изд-во полит. литературы, 1990. – С. 361–470.
3. *Луций Анней Сенека*. О скоротечности жизни// Историко-философский ежегодник '96. – М.: Наука, 1997. – С. 21.
4. *Луций Анней Сенека*. Нравственные письма к Луцилию. М., Изд-во "Наука", 1977., 384 с. – Письмо IV.
5. *Мэй Р.* Смысл тревоги /Перев. с англ. М.И. Завалова и А.И. Сибуриной. М.: Независимая фирма "Класс", 2001. – 384 с.
6. *Спиноза Б.* Избранные произведения: в 2-х томах. М.: Гос. изд-во полит. литературы, 1957. – Т. 1. – С. 463.
7. *Финк Э.* Основные феномены человеческого бытия. Пер. с нем. А. Гараджи// Проблема человека в западной философии. – М., 1988. С. 357–402
8. *Хайдеггер М.* Бытие и время, М., Изд-во: Ad Marginem, 1997. – 452с.
9. *Ялом И.* Экзистенциальная психотерапия/ Пер. с англ. Т.С. Драбкиной. – М.: Независимая фирма «Класс», 2005. – 576 с.
10. *Ясперс К.* Собрание сочинений по психологии: в 2-х т. Т. 1. – М.: Академия, 1996. – С. 163.
11. *Otto Rank*, Will therapy; an analysis of the therapeutic process in terms of relationship; New York, 1936, P.175.